

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI**

**BERDAQ ATÍNDAĞÍ QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK
UNIVERSITETI**

QARAQALPAQ FILOLOGIYASI FAKULTETI

Fakultet dekani:

_____ doc. Q.Turđıbaev

(qolı) (f.i.sh.)

« _____ » _____ 2019 j.

5220100-Filologiya (qaraqalpaq filologiyası) qaraqalpaq tili hám ádebiyatı
bağdarınıń pitkeriwshisi **OMIROVA TAZAXANNÍŇ**

**«QARAQALPAQ DÁSTANLARÍ TILINDE TUWÍSQANLÍQ
ATAMALARDÍŇ QOLLANÍLÍWÍ»
temasındağı**

PITKERIW QÁNIGELIK JUMÍSÍ

Jaqlawğa ruxsat berildi

Kafedra baslığı: M.Qudaybergenov _____

« _____ » _____ 2019 j.

Ilimiy basshı: prof. M.Qudaybergenov _____

NÓKIS – 2019

MÁMLEKETLIK ATTESTACIYA KOMISSIYASÍNÍN

QARARÍ :

5120100 -Filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq filologiyası) bakalavr baǵdarınıń 4-kurs studentı **Omırova Tazaxannıń «Qaraqalpaq dástanları tilinde tuwısqanlıq atamaların qollanıwı» temasındaǵı pitkeriw qánigelik jumısına**

“_____” ball qoyılsın

MAK baslıǵı : _____ **Bekbergenova Zıyada**

MAK baslıǵı orınbasarı : _____ **Turdıbaev Qonaqbay**

MAK aǵzaları: _____ **Járimbetov Qurbanbay**

_____ **Paxratdinov Quralbay**

_____ **Qudaybergenov Mámbetkerim**

_____ **Dosımbetova Abadan**

_____ **Mámbetova Mexribanu**

_____ **Eshniyazova Elmira**

_____ **Najimov Perdebay**

_____ **Qurbanov Muxtar**

Xatker: _____ **Úsenova Qızlargúl**

Mazmunı

Kirisiw.....	3
a) Temanın aktualıǵı.....	3
b) Temanın maqseti hám wazıypaları.....	3
s) Túrkiy tillerdegi tuwısqanlıq atamaların izertleniwi.....	4
I Bap. Qanı boyınsha tuwısqanlıq atamalar.....	8
a) Naqıl-maqallarda tuwısqanlıq atamaların qollanıwı.....	9
b) Tuwısqanlıq atamaların jumbaqlarda beriliwi.....	9
s) Aytılarda tuwısqanlıq atamaların kórinisi.....	10
d) Tuwısqanlıq atamaların xalıq qosıqlarında qollanıwı.....	10
e) Erteklerde tuwısqanlıq atamaların jumsalıwı.....	11
f) Jańıltıplashlarda tuwısqanlıq atamalar.....	11
g) Dástanlarda tuwısqanlıq atamaların qollanıw ózgesheligi.....	11
II Bap. Neke boyınsha tuwısqanlıq atamalar.....	25
a) Tuwısqanlıq atamaların naqıl-maqallarda jumsalıwı.....	26
b) Jumbaqlarda tuwısqanlıq atamaların kórinisi.....	28
s) Aytılarda tuwısqanlıq atamaların qollanıwı.....	30
d) Xalıq qosıqlarında tuwısqanlıq atamalar.....	32
e) Erteklerde tuwısqanlıq atamaların beriliwi.....	34
f) Jańıltıplashlarda tuwısqanlıq atamaların jumsalıwı.....	35
g) Dástanlarda tuwısqanlıq atamalar.....	35
Juwmaq.....	43
Paydalanılǵan ádebiyatlar.....	44
Qosımsha keste 1.....	45
Qosımsha keste 2.....	47

Kirisiw

Temaniń aktuallığı. Gárezsizliktiń arqasında elimiz turmısınıń barlıq tarawlarında bolıp atırǵan úlken ózgerisler, qaraqalpaq tiliniń rawajlanıwına, ásirese onıń leksikasınıń rawajlanıwına sezilerli dárejede tásir etti. «Gárezsizlikke eriskenimizden keyin xalqımızdıń óz jurtı, tili, mádeniyatı hám tariyxın biliwge, ózligimizdi ańlawǵa qızıǵıwshılıǵı artıp barmaqta».¹ Gárezsizlik qaraqalpaq til bilimine ata-babalarımız qaldırıp ketken mádeniy miyrasların úyreniw, onı búgingi áwladqa jetkeriw, qaraqalpaq tili rawajlanıwınıń zaman menen birge barıwın ilimiy jaqtan úyreniw, bul baǵdarda zárúrli izertlew jumısların alıp barıw, qaraqalpaq tiliniń terminologiyasın búgingi kúnniń talaplarınan kelip shıǵıp, ilimiy juwmaqlarǵa tiykarlana otırıp, olardı tártipke túsiriw sıyaqlı áhmiyetli wazıypalardı júkleydi.

Tuwısqanlıq atamaldıń payda bolıw dáwiri júdá áyyemgi dáwirlerge barıp taqaladı hám sol dáwirdiń jemisi sıpatında tuwısqanlıq arasındǵı qatnaslardı bildirip keledi. Solay eken, mın jıllar dawamında qollanılıp kiyatırǵan tuwısqanlıq atamaldı qaraqalpaq tili materialları tiykarında úyreniw, olardı basqa túrkiy tillerdiń materialları tiykarında úyreniw, olardı basqa túrkiy tillerdiń materialları menen salıstırıp tallaw hám lingvistikalıq kózqarastan olarǵa baha beriw – qaraqalpaq til biliminiń oǵada áhmiyetli wazıypalarınan biri bolıp sanaladı. Xalqımızdıń bul biybaha baylıǵın lingvistikalıq jaqtan izertlew leksikologiya, terminologiya hám til tariyxınıń kóplegen máselelerin ele de tereńirek biliwge múmkinshilik beredi.

Izertlewdiń maqset hám wazıypaları. Bul jumıstıń tiykarǵı maqseti – qaraqalpaq tilindegi tuwısqanlıq atamaldıń qalıplesiw hám rawajlanıw jolların anıqlaw, ádebiy tilimizde tutqan ornın belgilew, bul terminologiyalıq sistemasınıń leksika-semantikalıq hám grammatikalıq ózgesheliklerin ashıp beriw, sonday-aq

¹ Каримов И.А. Тарийхый хотирасиз келажак йўк. –Тошкент: Шарк, 1998. –Б.3.

burın qollanılğan hám házir de qollanılıp kiyatırğan atamalardı toplaw, olardı mánilik toparlarğa bólip, tártipke keltiriw máselelerinen ibarat. Bul maqsetti ámelge asırıw ushın jumıstıń aldına tómendegidey wazıypalardı sheshiw belgilendi:

- Folklorlıq shıǵarmalarda tuwısqanlıq atamaların qalıplesiwindegi tiykargı dereklerdi úyreniw;
- tuwısqanlıq atamaların quramındaǵı leksikalıq birliklerdiń tariyxıy – etimologiyalıq qatlamların úyreniw;
- ayırım atamaların kelip shıǵıw tariyxın úyreniw;
- tuwısqanlıq atamaların qaraqalpaq ádebiy tili leksikasın bayıtıwdagı rolin hám ondaǵı tutqan ornın kórsetiw.

Túrkiy tillerdegi tuwısqanlıq atamaların izertleniwi. Dúnya júzindegi barlıq xalıqlarda óziniń atan-anası, tuwǵan-tuwısqanları, jaqın-juwıqların ismi menen ataw menen birge, olardı húrmet-izzet, tuwısqanlıq sezimlerin bildiriw maqsetinde basqa sózlerden de paydalanǵan. Musılman xalıqlarında ózinen jası úlken adamlarğa húrmet penen qarap, olardı ekinshi bir sózler menen ataǵan. Bul mádeniyattıń bir belgisi sıpatında kórinedi. Til biliminde bunday sózlerdi «tuwısqanlıq atamalar» dep ataydı. Tuwısqanlıq atamalar hár qanday tildin sózlik quramında belgili orındı iyeleydi hám olar óziniń tariyxıy rawajlanıw barısında mudamı ózgerip otıradı. Tuwısqanlıq atamalar eski sózlerdin qatarına jatadı.

Olardıń áyyemgi sisteması kóplegen túrkiy tillerde saqlanıp qalǵan.¹

Tuwısqanlıq atamalardı izertlew ayrıqsha qızıǵıwshılıqtı payda etedi. Sebebi, olardı izertlew arqalı birinshiden, atamaların tuwısqanlıq atmalardı durıs qollana alıwı iske asadı; ekinshiden, tildin tariyxına baylanıslı bahalı maǵlıwmatlar

¹ Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. Историческое развитие лексики тюркских языков. – М., 1961. Б.11-81.

alınadı. Usıǵan baylanıslı rus til biliminde hám tyurkologiyada tuwısqanlıq atamalar belgili dárejede izertlendi. Ayırım tillerde olar arnawlı izertlengen bolsa, ayırım tillerde ulıwma kólemde qarastırılǵan yamasa jol-jónekey sóz etilgen.

Túrkiy tillerdiń leksikalıq quramınıń úyreniw baǵdarında bir qatar ilimiy-izertlew jumısları júrgizilip, onıń juwmaǵında sabaqlar, oqıw qollanbaları, dissertatsiyalıq jumıslar hám basqa da bir qansha miynetler basılıp shıqtı.

Sonlıqtan tuwısqanlıq atamalardı múmkin bolǵanısha túrkiy tiller sistemasınan qarawdı, onnan keyin qaraqalpaq tilinde ádebiy til ólshemlerine saykes qalıplesken jaǵdayına baha beriwdi talap etedi. Hátteki gezi kelgende olarǵa salıstırma-tariyxıy sıpatlama beriw talap etiledi.

Túrkiy tillerdegi tuwısqanlıq atamalar bir qatar ilimiy izertlewlerdiń obekti boldı. Tuwısqanlıq atamalardıń fonetikalıq variantları, semantikalıq hám grammatikalıq ózgeshelikleri salıstırılıp izertlendi, ayırım jumıslarda olardıń etimologiyası ashıp berildi. Sonıń menen birge, tuwısqanlıq atamalar shańaraq qatnasları menen tikkeley baylanıslı bolǵanlıqtan, etnolingvistikalıq izertlewlerdiń de obektine aylandı.

«Termini rodstva v tyurkskix yazıkax» atlı óziniń kólemli maqalasında L.A.Pokrovskaya túrkiy tillerindegi tuwısqanlıq qatnaslardı bildiretuǵın 30 dan aslam atamalardı sóz etken.¹ Onda tuwısqanlıq atamalardıń leksika-semantikalıq ózgeshelikleri, jasalıw jolları, bul atamalardıń túrkiy tiller arasındaqı fonetikalıq hám leksikalıq ayırımashılıqları máseleleri keńnen tallanǵan. Sonday-aq túrkiy tillerdegi tuwısqanlıq atamalardıń etimologiyasın anıqlawǵa háreket islengen.

Túrkiy tillerdiń materialları óz-ara salıstırılıp, tuwısqanlıq atamalardıń fonetikalıq variantları, mánileri, hár bir túrkiy tildiń ózine tán ózgeshelikleri bir qatar jumıslarda kórsetilgen. Atap aytqanda, bashqurt tili boyınsha X.G.Yusupov

¹ Қараңыз: Историческое развитие лексики тюркских языков. –М., 1961. Б.11-81.

hám N.V.Bikbulatovtın,¹ túrkmen tili boyınsha R.Muxammedovaniń,² qırǵız tili boyınsha A.Djumaqulovtın, qaraqalpaq tili boyınsha O.Dospanov hám T.Begjanovlardıń³ ilimiy jumısları menen maqalaların kórsetiw múmkin.

I.Ismaylovtıń «Túrkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminleri» (Toshkent, 1966) atlı monografiyasında ózbek, uyǵır, qazaq, qaraqalpaq, túrkmen tillerindegi tuwısqanlıq atamaların leksikalıq hám grammatikalıq ózgeshelikleri anıqlanǵan. Onda túrkiy tillerdegi tuwısqanlıq atamalar úsh toparǵa bólip qaralǵan: 1) qanı boyınsha tuwısqanlıq terminleri; 2) nekeden keyin payda bolǵan tuwısqanlıq terminleri hám 3) jaqınlıq terminleri. Avtordıń tuwısqanlıq atamaları klassifikatsiyalawda ózinshe qatnas jasaǵanı kórinedi. Sebebi, tyurkologiyalıq ádebiyatlarda barlıq tuwısqanlıq atamalar eki toparǵa qanı boyınsha tuwısqanlıq atamalar ham nekeden keyin payda bolǵan tuwısqanlıq atamalar bolıp bólingen.

Qazaq tiliniń tuwısqanlıq atamaları da bir qatar izertlewlerdiń obekti boldı. Sh.Sarıbaevtıń kandidatlıq dissertatsiyasında inglis, orıs hám qazaq tillerindegi tuwısqanlıq atamaları óz-ara salıstırılıp, olar jańasha klassifikatsiyalanǵan.⁴ Onda tuwısqanlıq atamaları baylanıs kózi, baylanıs túri hám baylanıs qatnasına qaray úlken úsh toparǵa ajratılǵan. Usı klassifikatsiya tiykarında L.Ońǵarbek qızı qazaq govorlarındaǵı tuwısqanlıqtı bildiretuǵın atamaları óziniń kandidatlıq dissertatsiyasında izertlengen.⁵ Qaraqalpaq tilindegi tuwısqanlıq atamaları Z.Dáwletmuratova arnawlı izertledi: hár bir tuwısqanlıq atamaların etimologiyası, klassifikatsiyası, semantikalıq hám grammatikalıq ózgesheliklerin anıqlanǵan.⁶

¹ Юсупов Х.Г. Термины родства в башкирском языке. //Вопросы башкирской филологии. –М., 1959. С. 123-135; Бикбулатов Н.В. Башкирская система родства. –М.

² Мухамедова Р.Г. Терминология родства и свойства у татар мишарей в Мордовской АССР.// Материалы по татарской диалектологии. –Казань, 1962.-С.248.

³ Доспанов О. Қарақалпақ тили кубла диалектиниң лексикасы.-Нөкис.: Қарақалпақстан, 1977. Б.129-166; Бегжанов Т. Термины родства в муйнакском говоре каракалпакского языка //Вопросы диалектологии тюркских языков. –Баку, 1966.

⁴ Сарыбаев Ш.Ш. Көкшетаў облысы Щучинск, Еңбекшилдер аудандарында туратын қазақтардың тіліндегі кейбір лексикалық ерекшеліктер. ҚТТ мен ДМ. -3 шығ. 1960. 1960, -Б.54.

⁵ Оңғарбеков Л.Ж.Қазақ сөйленістеріндегі туыстық атаулар.: Филол. Ғылым канд.дисс. ... автореф.-Алмата, 1999. Б.12-13.

⁶ Дәулетмуратова З.У. Қарақалпақ тилинде тууысқанлық атамалар.: Филол. Ғылым канд.дисс. ... автореф. – Нөкис, 2010.

Kúndelikli turmısımızda qollanılıp atırǵan tuwısqanlıq atamaların ayırımları házirgi waqıtta rus tiliniń tásiiri menen xalqımızdın milliy úrip-ádetlerine, til tariyxına keri tásir tiygizip atırǵanlıǵın ayırıqsha atap ótedi.

O.Dospanov qaraqalpaq tiliniń qubla dialekti leksikası tiykarında tuwısqanlıq atamaları leksika-semantikalıq jaqtan klassifikatsiyalap, olardıń qaraqalpaq ádebiy tilinen ayırım ózgesheliklerin ashıp kórsetken. Solay etip, túrkiy tillerdiń sózlik quramındaǵı tuwısqanlıq qatnaslarǵa baylanıslı atamaların arasında ulıwmalıq atamalar bolıwı menen birge, hár bir túrkiy tildiń óz rawajlanıw tariyxı hám nızamlılıqlarına sáykes ajıralıp turatuǵın ózgeshelikleri de bayqaladı.

I BAP. QANÍ BOYÍNSHA TUWÍSQANLÍQ ATAMALAR

Qálegen tildiń sózlik quramında tuwısqanlıq qatnastı ańlatıwshı atamalar belgili orındı iyeleydi. Sebebi adam balası dúnyaǵa kelgen soń er jetemen degenshe hám er jetip, shańaraq bolǵannan keyin, onıń da tuwǵan-tuwısqanları, qatar-qurbı hám dos-yaranları boladı. Hár bir xalıqtıń ásirler dawamında qalıplesken tuwısqanlar arasındaqı qatnastı ańlatıwshı atamaları boladı. Kópshilik ilimpazlardıń anıqlawınsha, olar tildiń ishki imkaniyatları esabınan rawajlanıp, basqa tillerdiń tuwısqanlıq atamalarınń tásiiri nátiyjesinde ózgerislerge ushırıp otırǵan. Bunı házirgi qaraqalpaq tiliniń sózlik quramındaqı tuwısqanlıq atamaların mısasında tolıq tastıyıqlaw múmkin. Máselen, biz bul bapta qanı boyınsha tuwısqanlıqtı ańlatıwshı atamaların úlken bir bólimin quraytuǵın ata-anaǵa baylanıslı atamaların ishinde *mama*, *papa* atamaları qaraqalpaq tilinde rus tiliniń tásiiri nátiyjesinde payda bolǵan. Házirgi dáwirde kópshilik jaslar burınnan qollanılıp kiyatırǵan *apa*, *aǵa* sózleriniń ornına *mama*, *papa* sózlerin qollanbaqta. Sonday-aq óz sózlik qatlamǵa tiyisli sózlerdiń almasıp qollanılıwı, mánileriniń keńeyiwi kórinedi. Máselen, dástúr boyınsha kelinshek kúyewiniń anasın *ene* dese, al házir kóbirek *apa* sózin qollanılıw keń eń jayǵan. Bunıń sebeplerin úyreniw ushın olardıń hár birine tariyxıy, tariyxıy-salıstırmalı usıllar tiykarında sıpatlama beriw talap etiledi.

Ata – 1) ákesiniń ákesi; 2) hayalınıń yamasa kúyewiniń ákeleri; 3) ákesinen jası úlken er adam; 4) «áke» mánisinde; 5) biytanı adam.

Qaraqalpaq tilinde *ata* sózi basqa túrkiy tillerge de tán bolıp, olar bir-birinen onsha parq qılmaıdı. Túrkiy tillerde *ata* ataması qalay payda bolǵan? – degen soraw tuwıladı. Bul atama dáslepki (*a*) *to* formasın saqlaǵan halda ayırım qarluq, oǵuz dialektlerinde *t>g* bolıp, *ata-ada-ade* júzege kelgen. Biraq qaraqalpaq tilinde *ada*, *ade* túrinde jumsalmaydı, onıń ornına *áke* tuwısqanlıq ataması

qollanıladi. *Ata*, *áqe* atamalarının etimologiyası haqqında hár qıylı pikirler ushırasadı. Máselen, M.Ryasyanen *ata*, *áke* atamaların balaların sóylew tilinen alıńǵan dese, E.V.Sevoyatn olardı uyǵır, túrk, azerbayjan tillerine parsı tilinen kirgen bolsa kerek dep, - shamalaydı.¹ *Ata* atamasınıń mánisi keń. Ol birinshiden, ákesiniń ákesin, óziniń ákesin, ekinshiden, ákesiniń aǵalarına, úshinshiden, óziniń ákesinen úlken jastaǵı adamlarǵa húrmet retinde aytıladı. Qaraqalpaq awız eki sóylew tilinde *ata* atamasınıń mánisi «ákesiniń ákesin» ańlatqanı menen, ol kóbirek *áke* atamasınıń ornında qollanılǵan. Házirgi waqıtta *ata* ataması tikkeley ákesiniń ákesine qarata jumsaladı. *Ata* ataması *apa*, *baba* atamaları menen juplasıp, ulıwmalıq mánilerdi de ańlatıp keledi.

Naqıl-maqallarda *ata*, *áke*, *aǵa*, *baba* atamalarınıń qollanılwı:

Sańırawǵa sálem bersen,
Atańnıń bası deydi
Haln bilmey,
Aspandaǵı aydı gózleydi.

Oylanıp bilip *babalar*,
Sózdi dúrge teńgergen,
Oylanıp aytqan hár sózin
Oylama kem dep gáwhardan.

Jumbaqlarda *ata*, *áke*, *aǵa*, *baba* atamalarınıń qollanılwı

Ákesi iyre, balası jorǵa

(Dárya)

Daladan ses keldi

Esemurat *aǵam* seskendi

(Adamnıń atı)

¹ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. –М., 1974. С.412-414.

Qatar-qatar *atalar*
Aq saqallı *babalar*

(Júweri)

Aytıslarda *ata, ağa, áke, baba* atamalarınıń qollanıwı:

Ata erer bolar ma *balasına*
Qız da keyir bolar ma anasına
Sıyraǵınan súyrep tasla deyseń Gúlshin,
Tartıp sóyle tilińdi óziń ádep,
Xan da tiyer bolar ma *babasına* háwjar.

Ata erer bolar ma *balasına*
Qız da keyir bolar ma anasına
Sıyraǵınan súyrep tasla deyseń Gúlshin,
Tartıp sóyle tilińdi óziń ádep,
Xan da tiyer bolar ma *babasına* háwjar.

Xalıq qosıqlarında *ata, áke, ağa, baba* atamalarınıń qollanıwı:

Janım *ağa* qulaq salsań sózime,
Jetim qalıp ergendegi izińe,
Meni berip baydıń qızın alıwǵa,
Oylan *ağa* ılayıq pa ózińe?
Shashım uzın shashbawıma teńbedi,
Ákem meni óz teńime bermedi,
Ákemdi náyleyin tillaǵa qızdı
Iǵbalım náyleyin jamanǵa sızdı. (27-bet)

Tekshedegi polattı,
Zán basıp tur yar-yar,
Atań menen eneńdi,

ǵam basıp tur yar-yar.

(46-bet)

Erteklerde *ata, áke, aǵa, baba* atamalarının qollanılıwı:

Yapırmay, meniń *atam* mına tawdan ótpe, ótseń sen maǵan joq, -dep edi.

Endi ol *ákesin* izlep ketiwge atasınan, atasınan pátiya alıp jolǵa rawana boldı.

Áy balam, izlegen joǵınıń tusına keldiń.

Babanıń aytqanıday Ájibek astındaǵı tulparın tús waqtında ushıradı.

«Juwırǵan alalmaydı, buyırǵan aladı» degen, bul *qız* saǵan nesip boldı.

(13-bet)

Áy balam, izlegen joǵınıń tusına keldiń.

Babanıń aytqanıday Ájibek astındaǵı tulparın tús waqtında ushıradı.

«Juwırǵan alalmaydı, buyırǵan aladı» degen, bul *qız* saǵan nesip boldı.

(13-bet)

Jartıbas óldim azarda, *kempirdi*, jıǵıp meniń eki *aǵamdı* tap, izi usı baǵqa kelip joq boldı –dep *kempirdi* aldına salıp, úyine alıp keledi. (16-bet).

Taraq toǵay bolar. *Baba* toǵaydan ótiwge jeti kún hálek bolar. (128-bet).

Dástanlarda *ata, áke, aǵa, baba* atamalarının qollanılıwı:

Atań menen *qayın atań* toyında urısıp, qalmaqqa kóship ketti, balam – deydi.

(Alpamıs 35-bet)

Aǵań ketti degen soń, turalmadı *náreste*, juwırıp shıqtı maydangá, qarasa aǵası jortıp baratır, juwıra berdi keyninen, baratırsa Alpamıs, keyninde shırqıraǵan sestem jalǵızdıń janı seskendi, sırtınan burılıp qaradı. (Alpamıs 42-bet)

Erte áyyem zamanda,

Xalıq ezilgen tabanda,

Túp *babamız* onsanda.

(Qırıq qız)

Malğa satıp meni gúnákar bolma,
Atam bolsań erkimdi ber qolıma

(Qırırq qız, 21-bet)

Ata sózińde joqtı qata, hámirińdi tárk etpey, taxtıńa mindim.

(Edige, 19-bet)

«Ağa...Atsızğa at, onsızğa ton, nansızğa nan berip atır», -degen menen atıńdı bağıp, óytińdi jağıp, sawmal iship xızmet etip júriwge kelgen kúnlikshimen», - dedi. (25-bet)

«Mınaw jatırğan Qara tiyin Álip *baba* eken» dep qıyal qıldı. (25-bet).

Qaraqalpaq awızeki sóylew tilinde dáslep óziniń ákesine *ata* ataması qollanǵanı menen, házirgi waqıtta *ata* ataması qollanǵanı menen shaqırıw derlik ushıraspaydı, onıń ornına *ağa* yamasa *ájağa*, kóbirek *papa* dep jumsaladı. Qaraqalpaq xalqınıń milliy dástúrlerine ılayıq, kópshilik jaǵdaylarda tuńǵısh perzentleri óziniń ákesin *ağa*, *ájağa* dep ataydı, ádette házir rus tiliniń tásiiri nátiyjesinde *papa* atamasın qollanıw dástúrge aylandı. Sonday-aq, házirgi waqıtlarda *ájağa*, *ájapa* atamalarınıń ornına *brat*, *sestra* atamalarınıń qollanıw ushıraspaqta.

Ádette tuwısqan adamlardıń úlken jası kishilerine ul bolsa *ağa*, qız bolsa *apa* boladı hám usılay ataladı. Sonıń menen birge, tuwǵan anasın *apa* dep emes, al *apa* dep ataw tilde keń orın alǵan. Esikke túsken kelin kúyewiniń apaların da *apa* dep ataydı.

Apa ataması M.Ryasyanenniń pikiri boyınsha, *aba* forması kishkene náresteniń fiziologiyalıq signalı boyınsha eresek adamnıń eliklewinen kelip shıqqan.¹ *Apa*, *aba*, *papa*, *mama*, *padze*, *madze* hám t.b. sózler erinlerdiń háreketiniń xızmeti arqalı aytıladı. Tuwılǵan balada tirishilik ushın, *ana* sútin emiwi ushın erinler háreketsheń xızmet atqaradı. Náresteniń tiliniń *apa* dep shıǵıwı

¹ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. –М., 1974. –С.57.

da usı fiziologiyalıq faktor menen, yaǵnıy *n* sesiniń ańsatıraq ayılatuǵın *p* sesi menen almasıwı dep shamalawǵa boladı.

Naqıl – maqallarda *apa, ana, mama* atamalarınń qollanıwı:

Hayaldı jaman deseń,
İshinde *apań* da ketedi.

Eki *anadan* on bala
Hár qaysısınıń atı bar

(Barmaqlar)

Jumbaqlarda *apa, ana, mama* atamalarınń qollanıwı:

Eki *anadan* on bala
Apam otır qayǵılı, oyı wayran yar-yar,
Tez bolǵanday toyına ózi hayran yar-yar,
Kisi eli dep jılaydı meniń *apam* yar-yar,
Óz úyimdey bolama dep endi qaydan yar-yar (66-bet)

Xalıq qosıqlarında *apa, ana, mama* atamalarınń qollanıwı:

Anama aytıp bir qawın qaqlasın,
Qaqлаған qawınıń úsh ay saqlasın,
Úsh ayǵa shekem bir xabarım bolmasa,
Anam meni aytıp-aytıp joqlasın. (30-bet)

Háyyiw, háyyiw aq bópem ay,
Aq besikte jat bópem ay,
Apań toyǵa ketkende,
Jılay berme sen bópem ay. (35-bet)

- Há túlkishek, túlkishek,
- Tünde qayda barasań,
- *Mamamnıń* úyine baraman,

- Mamań saǵan ne berer,
- Eshkisin sawıp sút berer. (39-bet)

Erteklerde *apa, ana, mama* atamalarınıń qollanılıwı:

Mama, bizler usı toǵaydıń ortasında turamız, úsh aǵam bar edi, solarǵa awqat pisireyin desem, otım óship qalıptı. (25-bet)

Apa, onday bolsa meni irikpe, men de ata kásibi menen shuǵıllanayın, maǵan atamnan qalǵan qapandı alıp ber, erteń qapan salıp baxıtımdı sınap kóreyin – awqat pisireyin desem, otım óship qalıptı. (25-bet)

Apa, onday bolsa meni irikpe, men de ata kásibi menen shuǵıllanayın, maǵan atamnan qalǵan qapandı alıp ber, erteń qapan salıp baxıtımdı sınap kóreyin-depti. (50-bet)

Dástanlarda *apa, ana, mama* atamalarınıń qollanılıwı:

Mama nar túyeni jeteklep, qırıq qızdı ertip joǵa ráwan boldı. (Alpamıs 122-bet)

Anası menen xoshlasıp, xanniń tilla sarayına qayıtıp keldi Nuratdin. (Edige 90-bet)

Ajep apa – dep ılashıǵın buzıp, tórtewi bólip arqalap, eshkini gezekpe gezek jetelep, buwday qırmannıń basına keldi. (Edige 94-bet)

Kempirdi bir pinhamı jayǵa alıp barıp,

Mama, bunı saǵan kim ayttı, - dedi. (Edige 97-bet)

Aǵa sózi – erte dáwirden berli túrkiy tillerdiń kópshiliginde qollanılıp kiyatırǵan sóz. Aǵa sóziniń qaysı tilden kirgeni belgisiz. Aǵa ataması tiykarınan, tómendegishe mánilerdi bildirip, al birinshiden, ózinen jası úlken bolǵan tuwısqan erkek adamlarǵa, ekinshiden, ózinen jası úlken tanımaytuǵın er adamlarǵa húrmet retinde aǵa, aǵay atamaları qollanıladı.

Ini sózi ózinen jası kishi bolǵan erkek adamdı bildiredi. Qaraqalpaq tiliniń qubla dialektinde ini sóziniń ornına uka sózi qollanıladı.¹ Ini sózi túrkiy tillerdegi eski atamalardan biri bolıp, ol házirgi túrkiy tillerdiń kópshiliginde qollanıladı. Bul atama sóylewshi qayısı jınıstaǵı Adam bolsa da, ózinen kishi bolǵan erkek adamlarǵa qarata aytıladı.

E.V.Sevortyan ini atamasınıń mánisine keńnen toqtap, onı basqa túrkiy tiller menen salıstırıp, fonetikalıq ózgesheliklerin kórsetedi hám bul atamanıń «kishi ini, úke» mánisin kórsetip, bul sózdiń túbiri *-in*, *-en* feyili bolıp, oǵan *-i*, *-e* affiksleri qosılıp, «kóz jarıw, boyında bolıw» mánilerin ańlatadı, - dep kórsetedi. Biraq. L.A.Pokrovskaya ini atamasınıń túbiri *in* ekenin, oǵan tartımınıń *Sh* bet kórsetkishi *-i* affiksi jalǵanǵan, -deydi.² Haqıyqatında da *in* leksiması «jay, mákan» mánisin ańlatıwshı atlıq sóz bolıp, onıń keynine *-i* affiksi qosılıw arqalı «ini bir, jayı bir» degen mánilerdi ańlatqan bolıwı múmkin.

Dáslepki waqıtlarda *in+i* ataması basqa mánide qollanılgan bolıwı da múmkin. Sebebi, jámiyettiń tariyxıy rawajlanıwı nátiyjesinde tuwısqanlıq atamaldıń payda bolıwı menen *in* sózine tartım jalǵawları jalǵanıp, *in+im*, *in+i+si* túrindegi «úke» mánisin ańlatıwshı tuwısqanlıq ataması payda bolǵan bolıwı da múmkin.

Naqıl-maqallarda *ini*, *úke* atamasınıń qollanılwı:

Jel jaǵınıń panası,
Jaw jaǵınıń qalası,
Asqar tawday aybatıń,
Aǵa dárkar jigitke,
Sol aǵaǵa miyasar,
Hám qanatıń quyırǵıń,
Eki kóziń ráwshanı

¹ Доспанов О. Қарақалпақ тили қубла диалектинің лексикасы. –Нөкис. 1977.-Б.138.

² Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. // Историческое развитие лексики тюркских языков. –М., 1961. –С.76.

Sharshağan jerde dem alıs,

Ini dárkar jigítke. (271-bet)

Aytıslarda *ini, úke* **atamalarınń qollanılıwı:**

Hár kim boladı óz elinde,

Úyrek ğazlar shad bolar óz kólinde,

Sol badikti biz quwıp qutılayıq,

Bul *úkemniń* bádigi qay jerinde. (19-bet)

- Áy Alpamıs *inim*, búgin Gúlpارشın *kelinniń* óleń toyı degen bar eken, sol toyda bilgen adamnıń óleń aytatuǵın oyı bar eken, Ultan xannıń anası Gúlpارشın ayım háwjarpaz eken búgingi óleń toyda sol Gúlpارشın ayım háwjар aytıp baslaydı eken, baǵana jolda háwjар aytayın dep kiyatırǵan Gúlpارشındı kórdim.

(43-bet)

Erteklerde *ini, úke* **atamalarınń qollanılıwı:**

Olar batır qızdı jatqan jerine ákelip:

-Bizler óz aǵa – inilerimizden jamanlık kórip, usınday halǵa túsip jatırǵan adambız. (25-bet)

Bir waqıtta eki aǵası oyanıp qarasa, qasında uyqılap atırǵan Jartıbas inisin kórip, bul biziń aytqanıımızdı tınlamay kelipti ğoy, bunı mına arqan menen baylap kete bereyik, - dep, sol jatqan jerindegi qulap jatırǵan terekke kóterip aparıp baylap ketedi. (15-bet)

Dástanlarda *ini, úke* **atamalarınń qollanılıwı:**

Há doslarım, doslarım, aldımда meniń *aǵam* joq, ya keynimde *inim* joq, sizlerden basqa súyenetuǵın tuwım joq, meniń noǵayda jasamaǵanım qáwip boldı. (Edige 153-bet)

E.V.Sevortyanınń pikirinshe, *-in, -en* feyiline tartıw affiksleri qosılıp, eger «boyında bolıw, bosanıw» mánilerin bildirip kelgen jaǵdayda, olardan *inim* sózin jasap bolmas edi.

Ájaǵa sózi mınaday mánilerdi bildiredi: 1) ózinen jası úlken jigit aǵası; 2) «áke» mánisinde; 3) ózinen jası úlken adamdı ózimsinip, jaqın kóriw mánisinde.

Naqıl-maqallarda ájaǵa atamasınıń qollanılıwı:

Ájaǵa bolsań aqıl ayt,

Aqıl aytsań da, maqul ayt (170-bet)

Naqıl – maqallarda *sińli*, *qarındas* atamalarınıń qollanılıwı:

Jel jaǵınnıń panası,

Jaw jaǵınnıń qalası,

Asqar tawday aybatıń,

Aǵa dárkar jigitke,

Sol aǵaǵa miyasar,

Hám qanatıń quyırǵıń,

Eki kóziń ráwshanı

Sharshaǵan jerde dem alıs,

Ini dárkar jigitke.

Sol inige miyasar,

Alista bolsa bararıń,

Jaqında bolsa sorarıń,

Kórmey bolmas qararıń,

Qanalas tuwǵan nasharıń,

Sińli dárkar jigitke. (271-bet)

Qızıń zálel keltiredi,

Tolı jurtqa dań bolsa,

Ulıń zálel keltiredi,

Jarlıdan kelgen pań bolsa.

Aǵayın-tuwǵan kóbinen

Sıylasqanı qarındas,

Sıylaspağan tuwǵannıń,
Barınan da joǵınan. (274-bet)

Aytıslar sińli, *qarındas* atamalarınń qollanılıwı:

Sáwle túptıń sabaǵı sonda bolar,
Aqılı qırıq kisiniń xanda bolar,
Sińlim deyip jılay berme *qarındasım*,
Sińliń ushın *biykeshiń* onda bolar yar-yar. (62-bet)

Sáwle túptıń saǵası sanda bolar,
Aqılı qırıq kisiniń xanda bolar,
Akem deyip jılay berme *qarındasım*,
Ákeń ushın qáyin atań onda bolar yar-yar. (61-bet)

Erteklerde sińli, *qarındas* atamalarınń qollanılıwı:

Qarındasım sizdi elinńen ayırıp, siziń baxtıńızǵa kóp kesent keltirdik.
(27-bet).

Dástanlarda sińli, *qarındas* atamalarınń qollanılıwı:

Qarındası Qansulıwǵa
Aparıp jılqı baqtırdı. (Alpamıs 172-bet)

Ana – balanı tuwıp, tárbiyalaǵan óz balası yamasa birewdiń balasın asırıp tárbiyalaǵan hayal. *Ana* sózi túrkyi tillerdiń jazba esteliklerinde de hám házirgi túrkiy tilerdiń hámмесinde derlik ushırasadı. *Ana* sóziniń ornına ayırım túrkiy tillerde basqa sózler qollanıladı: *eje*, *ene* (türkmen), *ene* (qırǵız), *ásá*, *ináy* (bashqurt), *ie*, *ava* (tuva), *anne*, *apay*, *api* (chuvash).

Qaraqalpaq tilinde «*ana*» mánisinde *apa*, *sheshe*, *áje*, *mama* atamaları da qollanıladı. *Ana* ataması túrkiyshe sóz bolıp, o leski hám házirgi túrkiy tillerde qollanıladı.

Mama. Tuwısqanlıq atamaları úyreniw tek lingvistikalıq kózqarastan ǵana emes, sonday-aq etnografiya, tariyx ilimleri kózqarasınan da oǵada zárúrli. Olar qaysı bir xalıqta bolsa da birden payda bolǵan emes, ol ózine tán tariyxıy rawajlanıw basqışlardı basıp ótip, házirgi jaǵdayına jetip kelgen. Geypara tuwısqanlıq atamalar eskirip, ekinshi bir atamaların mánileri keńeyip yamasa tarayıp otıradı. Dialektlik ózgesheliklerge baylanıslı tilimizde jumsalatuǵın ayırım tuwısqanlıq atamalar hár túrli dialekte hár kıylı atalıwı da múmkin. Hámme dialekte birdey atalǵan atama, kerisinshe, hár qıylı mánilerde de jumsalıwı múmkin. Atamalar ortasında tuwısqanlıq qatnastı bildiriwshi atamalar orın tutadı.

Házirgi waqıtta rus tiliniń tásiiri nátiyjesinde *mama* ataması qollanıw dástúrge aylanıp barmaqta. Kúndelikli turmısımızda qollanılıp atırǵan tuwısqanlıq atamaların usı taqılette qollanıwı til tariyxına, xalkımızdın úrp-ádetlerine keri tásir tiygizedi. Sonlıqtan tilimizde qalıplesken qádelerge baylanıslı hár bir atamalar durıs qollanıwımız kerek. Qaraqalpaqlarda eski dástúr boyınsha tuǵısh perzent óziniń emes, al onıń áke-sheshesiniń balası esaplanıp, bunday jaǵdayda óz tuwǵan anasın *kishe* yamasa *jeńge* dep ataydı yamasa atın aytadı. Bul ata-ene menen bala hám aqlıqlar ortasındaǵı názik sıylasıqlı qatnaslar bolıp tabıladı. Ayırım dialektlerde «apa» dep aytıw jaǵdayları ushırasadı. Hátte, ayırımlar tuwgan anasınıń atın aytıp tap shaqıratuǵın jaǵdaylar ushırasadı.

Házirgi waqıtta qaraqalpaq soylew tilinde óziniń anasın *mama* dep aytadı. Al qaraqalpaq tiliniń ayırım dialektlerinde *mama* ataması kópshilik jaǵdayda *kempir apası* atamasınıń ornına qollanıladı.

Bala – ata-ananıń perzenti. Sonday-aq tilimizde *er bala*, *qız bala* degen sóz dizbekleri de ushırasadı. Ásirese mektep jasındaǵı perzentlerge *bala*, *qız dep* qatnas jasaladı.

Ul sózi tuwısqanlıq atama sıpatında házirgi túrkiy tillerdiń bárinde de qollanıladı.

Qız sózi túrkiy tillerdiń kópshiliginde ushırasadı. Onıń tiykarǵı bildiretuǵın mánisi – «qız bala, boy jetken qız». 1. Ata-ananıń perzenti; 2. Úyden shıqpaǵan, ele turmıs qurmaǵan nashar.

Perzent sózi *ul* hám *qız* atamalarınń sinonimii bolıp esaplanadı. *Perzent* sózi parsı tilinen kirgen sóz bolıp, ol túrkiy tillerde tuwısqanlıq atamalarınń biri sıpatında *ul* hám *qız* atamalarınń mánilerin qosa bildirip keledi. Mısalı: *bala* sózi de ulıwmalıq atama bolıp, tuwısqanlıq atama sıpatında *qız* ataması menen dizbeklesip kelip, kızıń ele turmısqa shıqpaǵanın hám jas ekenligin bildirip keledi: *qız-bala*.

Bala, *perzent* sózleri ulıwma mánide qollanıwı múmkin. Al olar *ul*, *qız* sózleri menen dizbekleskende jınıslıq máni ańlatıwshı sózler kelip shıǵadı: *ul bala* – *qız bala*, *ul perzent* – *qız perzent*.

Naqıl – maqallarda *ul*, *bala*, *qız*, *perzent* atamalarınń qollanıwı:

Qızım saǵan aytaman, *kelinim* sen tıńla (20-bet)

Ósirsen erke *perzentti*

Saqalıńa asılar

Biyádepsiz *ul* bolıp

Mańlayǵa tamǵa basılar (23-bet)

Jumbaqlarda *ul*, *qız*, *bala*, *perzent* atamalarınń qollanıwı:

Bar birewdiń bir *ulı* hám *qızı*

Olardı biledi dúnyanıń júzi

Ulı túnde *qızı* kúndiz uyqılaydı

Hesh kimge bilinbes júrgende izi

(Ay, kún) (12-bet)

Aytıslarda *ul*, *bala*, *qız*, *perzent* atamalarınń qollanıwı:

Ata erer bolar ma balasına

Qız da keyir bolar ma *anasına*

Sıyragınan súyrep tasla deysen Gülshin,
Tartıp sóyle tilińdi óziń ádep,
Xan da tiyer bolar ma *babasına* háwjar. (45-bet)

At, tonı bar kisinin
Toy jıyınǵa barısı bar,
Ul-qızı bar kisiniń,
Qudalıqqa barısı bar. (139-bet)

Xalıq qosıqlarında *ul, bala, kız, perzent* atamalarınıń qollanılıwı:

Qıyın boldı qaraqalpaqtıń halları,
Jolı uzaq asqar miner tawları,
Qıtay, qıpshaq, kenegestiń balları,
Mın *balanı* jawǵa berdi qaraqalpaq. (31-bet)

Bes perdeli qolımda saz jaynaydı,
On sawsaǵım perdesinde oynaydı,
Jigit qızsız, *qız* jigitsiz bolmaydı,
Wazıypañdı bilmeysenbe jeńgejan? (19-bet)

Erteklerde *ul, bala, kız, perzent* atamalarınıń qollanılıwı:

Áy *balam*, izlegen joǵınıń tusına keldiń.

Dástanlarda *ul, bala, kız, perzent* atamalarınıń qollanılıwı:

- Seniń ulıń bolsa, meniń qızım bolsa, ekewimiz quda bolayık, - dedi. Sol jerde qarǵı taǵıp, mal baylaydı. Aqlay quda boladı.

Bir neshe kúnlerden soń ekewiniń qatını da júkli boladı. (Alpamıs 9-bet).

Dáwleti ıǵbalıma qarap,
Bir qudadan *perzent* sorap,
Batır *balam* bolar dep,

Jıynağan edim jaw jaraq. (Qırıq qız 26-bet)

Kewil bólip qızına,
Perzent dep esapqa almadı. (Qırıq qız 17-bet)

Dayı – anasınıń tuwǵan-tuwısqanları, aǵa – iniler. Bul atama bashqurt, qazaq, tatar hám chuvash tillerinen basqa barlıq túrkiy tillerde hár túrli fonetikalıq variantlarda qollanıladı.¹

Qaraqalpaq tilinde perzent ushın anasınıń tórkini dayı jurt boladı. Al anasınıń tuwısqanları dayıları bolıp esaplanadı.

Naql maqallarda *dayı* atamasınıń qollanılwı:

Hám *dayımnıń* úyine barayyın,
Hám tayımdı úyreteyin (55-bet)

Aytıslarda *dayı* atamasınıń qollanılwı:

Pár-pár *dayım*, pár dayım,
Bizge aytasız hár dayım,
Bizge aytkansha jeńgеме ayt,
Jeńgem bileди jaǵdayın. (135-bet)

Erteklerde *dayı* atamasınıń qollanılwı:

Dayı biziń úyge barayık, búgin biziń úyde bol, túnde qonalqandı jaqsılap berip kúteyin, -dep aldap úyine alıp baradı.

Dayı ataması túrkiy tillerde bir qıylı leksikalıq mánige iye bolıp, házirgi túrkiy tillerde *dayı*, *naǵıshı*, *toǵa*, *taǵa* túrinde kórinedi. Demek, *dayı* ataması dáslep *to* –(*ata*) (ata tárepindegi) mánisin ańlatıp, jıllar ótip, har túrli fonetikalıq kórinislerde, bizge shekem ananıń aǵa-inilerin ańlatıwshı tuyasıqanlıq atama sıpatında jetip kelgen bolsa kerek.

Jiyen – tuwısqan yamasa urıwlas qız apalarınıń yamasa qarındaslarınıń balaları.

¹ Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. Историческое развитие лексики тюркских языков. – М., 1961. –С.17.

Jiyen sóz tuwısqanlıq atama sıpatında túrkiy tillerdiń derlik barlıǵına tán bolıp, ayırım fonetikalıq ózgesheliklerdi esapqa almaǵanda, onıń leksikalıq mánisi birdey. *Jiyen* dep qız apaları hám qarındaslarınń balaların ataydı.

Erteklerde *jiyen* atamasınıń qollanılıwı:

Haw *jiyeni* úyiń usıma? – deydi.

Awa, dayı, *jiyeni*ń jarlı, tapqanıń tamaǵınan ótkeretúǵın, al dayı seni kóp qıdırıp, kútip sharshap qalıppan. (224-bet)

Jiyen atamasınıń leksikalıq mánisi sheklengen hám basqa atamalarǵa qaraǵanda bir qansha anıq.

Tuwısqanlıq atamalarǵa arnalǵan ilimiy miynetlerde *jiyen* atamasınıń eski tariyxqa iye ekenligi haqqında pikirler bildirilgen. Hátte bizge belgili alımlar onıń túrkiy tillerdegi variantları tiykarında anlaut dawıssız *d-j //dj –d –sh-s-y* arqalı payda bolǵanlıǵın aytadı.

Karaqalpaq tilinde *jiyen* sózi *dayı* sózi menen dizbeklesip *dayılı-jiyen* degen jup sóz payda etedi. Qaraqalpaq ádebiy tilinde *jiyen* atamasınıń qollanılıwında kópshilik jaǵdaylarda jınıs kórsetkishini esapqa alınıp *jiyen qız, jiyen bala* qospa sóz túrindegi atama qollanıladı. Dayınıń *jiyeni*, *jiyenni*ń dayısı boladı. Bul sózler bir-birin tolıqtıradı. Mısalı, *jiyen* erkin boladı *dayısına dayısı* barmay ma eken mayısına (Qaraqalpaq xalıq maqalı).

Jiyen qız dayısınıń hayalı tárepinen qollanılatuǵın atama. Mısalı: Jańaǵı ishke kirgen, sizin kósheńizde turatuǵın biziń úlken *jiyen qızımız* («Xalıq awızınan»).

ǵarrı. Úlken jastaǵı er adamlarǵa *ǵarrı* delinedi. Qazaq tilinde *qarı, shal*, ózbek tilinde *shal* túrinde qollanıladı. Qaraqalpaq awızeki sóylew tilinde (kóbinese qaraqalpaq tiliniń qubla dialektinde) *shal* sóziniń qollanılıwı ushırasadı. Awızeki sóylew stilinde jası úlken erkek adamlarǵa *aqsaqal, otaǵası* dep aytıladı. Bunday sózler kórkem ádebiyatta milliy koloritti bildiriwde kóbirek jumsaladı. *ǵarrı*

ataması tuwısqanlıq atama sıpatında qaraqalpaq sóylew tilinde áke hám *kúyewi* sózleriniń sinonimi bolıp qollanıladı. Mısallar,

Naqıl – maqallarda *ǵarrı* atamasınıń qollanılıwı:

Jigit kelse iske, ǵarrı kelse asqa (24-bet)

Hawadan ushqan alasar,
Bir-birine miyasar,
Qáterli ósken *qáriyalar*,
Keterińdi bilgen soń,
Aytısıńız áliyar. (276-bet)

Dástanlarda *ǵarrı* atamasınıń qollanılıwı:

Áne kempir sol waqıtta «*ǵarrı* qudası menen giynelesip kelgen eken-aya» - dep oylandı, «ashıw aldında keledi, aqıl keyninde keledi» degen, ǵarrıma bes-altı awız sóz aytıp, kewlin awlap, saparın tileyin, - degen bir qıyal payda boldı.

(Alpamıs 14-bet)

ǵarrı ataması qaraqalpaq awızeki sóyleya tilinde «áke» mánisinde de kóbirek jumsaladı.

Joqarıdaǵı keltirilgen mısallar qanı boyınsha tuwısqanlıq atamaların qanday mánilerdi ańlatatuǵınlıǵınan, sonıń menen qatar, qaraqalpaq ádebiy tiliniń házirgi rawajlanıw dáwirinde qalıplesken jaǵdayınan hám qollanılıw jaǵdayınan guwalıq beredi.

II BAP. NEKE BOYÍNSHA TUWÍSQANLIQ

ATAMALAR

Túrkiy tillerde, sonıń ishinde qaraqalpaq tilinde tuwısqanlıq atamaların úlken bir toparın nekege baylanıslı bolǵan atamalar quraydı. Olardı payda bolıwı hám qollanılıwına qaray er adamlarǵa baylanıslı, hayal adamlarǵa baylanıslı tuwısqanlıq atamalar dep bóliw múmkin. Sonıń ishinde er adamlarǵa baylanıslı neke boyınsha tuwısqanlıq atamalarǵa *qáyinata*, *qáyınaǵa*, *quda*, *quda bala*, *jezde*, *kúyew*, *kúyew bala*, *kúsh* *kúyew*, *er*, *baja*, *murzaǵa*, *ortanslı*, *kishkene*, *ámeki*, *jegjat*, *murındıq ata*, *ógey áke* sózleri kiredi. Bulardan kórinip turǵanıday, olardıń kópshiligi qospa sózlerden ibarat. Qanı boyınsha tuwısqanlıq atamaların kópshiligi dara sózlerden turadı. Demek, nekege baylanıslı tuwısqanlıq atamalar ózleriniń dúzilisi boyınsha da ózgesheliklerge iye.

Qáynata – *kúyewiniń* yamasa hayalınıń ákesi. Mısallar:

Aytıslarda *qáyin ata* atamalarınıń qollanılıwı:

Sáwle túptiń saǵası sanda bolar,
Aqılı qırıq kisiniń xanda bolar,
Akem deyip jılay berme qarındasım,
Ákeń ushın *qáyin atań* onda bolar yar-yar. (61-bet)

Xalıq qosıqlarında *qáyin ata* atamasınıń qollanılıwı:

Kirsem shıqsam shashımdı,
Sıypar esik háwjar,
Qáyin atamnıń esigi,
Sheńgel esik háwjar. (43-bet)

Dástanlarda *qáyin ata* atamalarınıń qollanılıwı:

Atań menen *qáyin atań* toyında urısıp, qalmaqqa kóship ketti, balam deydi.
(Alpamıs 35-bet)

Bul atama eski túrkiy jazba esteliklerde hám házirgi ayırım túrkiy tillerde ushırasadı: eski túrkiy tilinde *qejin ata*, házirgi qazaq hám qırǵız tillerinde *qayin*

ata, bashqurt tilinde *qaynata*, tatar tilinde *qaenata*, ózbek tilinde *qoyinata*, túrkmen tilinde *ǵayın ata*, altay tilinde *qayın ada*.

Qaynaǵa – kúyewiniń yamasa hayaldınıń tuyasıqan yamasa bir urıwdaǵı aǵaları. Mısallar:

Naqıl – maqallarda *qaynaǵa* atamasınıń qollanılıwı:

Qaynaǵa aybatlı bolsa, *kelini* uyatlı boladı.

Aytıslarda *qaynaǵa* atamasınıń qollanılıwı:

Qaynaǵa-aw, ermek etip kúlme maǵan,
Meniń de kúnim kelgey kúlseń saǵan
Bir nıshan kórip, úyiń qaptalında
Táwbe ettim táńirime, qolda jaǵam háwjar.

Xalıq qosıqlarında *qaynaǵa* atamasınıń qollanılıwı:

Qaynaǵa bildim ózińdi,
Tıńla meniń sózimdi,
Alıp kelseń biyeni,
Kórseteyin júzimdi... deydi. (55-bet)

Dástanlarda *qayın* atamasınıń qollanılıwı:

Atıńdı bir *qaynaǵajan*, kayta ber,
Mennen sálem patshańızǵa ayta ber. (Alpamıs 46-bet)

Qaynaǵa ataması túrkiy tillerdiń hámмесinde birdey mánide jumsaladı, biraq seslik dúzilisi boyınsha ayırım fonetikalıq ózgesheliklerge iye boladı.

Qayın. Erli-zayıplardıń ózlerinen kishi inileri.

Qayın – bul erli-zayıplı adamlardıń tuwǵan-tuwısqanları.

Mısallar:

Erteklerde *qayın* atamasınıń qollanılıwı:

Qáyinim úyiń sırtaqta bolsa, keshte biziń úyge barsańız xızmet qılamız, - deydi qassapqa kúlimsiregen shırayı menen. (268-bet)

Quda – kelin kúyew balanıń ákeleri, aǵa-inileri. *Quda* sózi qaraqalpaq, qazaq , ózbek, uyǵır, bashqurt, azerbayjan, tuva hám altay tillerinde úylengen jigit penen turmısqa shıqqan qızdıń tuwǵan-tuwısqanların bir-birine tuwısqanlıq katnasın bildiredi.

Quda sózi – házirgi túrkiy tillerde tuwısqanlıq termin sıpatında qız uzatkan shańaraq penen sol qızdı úyine kelin etip túsirgen shańaraq arasında bolǵan jaqınlıqtı bildiretuǵın sóz. *Quda* sózi mánisi boyınsha, tiykarınan alǵanda, qız berip, qız alısqa adamlarǵa aytıladı.

Túrkiy tillerde *quda* sózi kúyew bala menen onıń hayalınıń ata-anası, sonday-aq olardıń úlken jastaǵı kúyew hám hayal jınısındaǵı tuwısqanlardıń bildiriwde qollanıladı.

Erli-zayıplı adamlardıń ata-anaları.

Quda bala – qudasınıń balası yamasa qudasınıń jası kishi aǵayınleri.

Naqıl – maqallarda *quda, quda bala atamlarınıń qollanılwı:*

Jaqn jerden *quda* bolsań,

Arba – arba sóz keledi. (25-bet)

Aytıslarda *quda, quda bala atamalarınń qollanılwı:*

Hawadan ushqan qos qanat,

Ayaǵında bos qanat,

Xosh kelipsiz *quda bala*,

Qayta berin jay paraxat.

(88-bet)

Xalıq qosıqlarında *quda, quda bala atamalarınń qollanılwı:*

Nekemdi qıysa da qazı hám molla,

Bergen amanatın alsa da alla,

Qarsı *qudalıqqa* bergenin menen,

Ótimsiz jamanǵa tiymeymen olla. (23-bet)

Jezde – tuwısqan yamasa urıwlas qız apasınıń kúyewi. *Jezde* sózi qaraqalpaq tilinde tuwısqanlıq atama sıpatında tuwısqan, atalas yamasa urıwlas kız apasınıń kúyeyaine qarata ayılatuǵın sóz. Mısallar: Xabar Ber halınan, sóyle jayınnan, hal jaǵdayın qalay bolǵan *jezdejan*. (QQ.x.d.).

Jumbaqlarda *jezde* atamasınıń qollanılıwı:

Jer astında *jezdemniń* atı kisneydi

(Buzawbas)

Aytıslarda *jezde* atamasınıń qollanılıwı:

Sıldır-sıldır qamısqa sırǵam tústi háwjar,
Sırlaspaǵan jat elge apam tústi háwjar,
Apam túsken dáryaǵa, sal bolayın yar-yar,
Jezdem shekken shılımǵanay bolayın háwjar,
Qızlar menen qosılısıp toy toylayın háwjar.

(67-bet).

Dástanlarda *jezde* atamasınıń qollanılıwı:

Há *jezde*. Bir uyada eki, palapan ǵaz edik.

(Edige 90-bet)

Kúyew – *eri* sóziniń sinonim boladı.

Qaraqalpaq tilinde *kúyew* sózi tómendegidey mánilerde jumsaladı: 1) *eri*, ómirlik joldası; 2) turmısqa shıqpaǵan, er jetken qızdı ayttırıp kelgen jigit; 3) qayın jurtı ushın *kúyew*.

Er sózi tuwısqanlıq atama sıpatında házirgi túrkiy tillerdiń barlıǵında derlik ushırasıp, olar arasındadı tek bir-birinen ayırım fonetikalıq ayırımashılıqlardı esapqa almaǵanda

Sulıw qızdıń *kúyewi*.

(37-bet)

Erteklerde *kúyew*, *er*, *jigit* atamalarınıń qollanılıwı:

Aradan bir neshe kún ótedi. *Kúyew* xannın qızınan atasınıń en qımbatlı qanday nársesi bar – dep soraydı. (37-bet)

Dástanlarda *kúyew, er, jigit* atamalarınń qollanılıwı:

Jigittiń murnına samal endi, hár waqıtta ata-enesinen «qız aldınız ba?» dep sorap qoyatuǵın edi. (Alpamıs 32-bet)

On bes jigit ashıq bolıp sırtınnan,
Júziń kóre almay atına bende.

(Qırıq qız 20-bet)

Baja sózi qaraqalpaq tilinde «apalı-sınlılı tuwısqan yamasa urıwlas qızlardıń kúyeyaleri», sonday-aq bir urıwdaǵı qızlarǵa úylengen jigitler bir-birine baja boladı. Mısalı:

Erteklerde *baja* atamasınıń qollanılıwı:

Bala da eki *bajasın* kórsetedi. Oǵan patsha ashıwlanıp, «ol meniń kúyeya balam, bir neshe jıllardan beri bar, jalańdı qoy» - dep jazalamaqshı boladı. (191-bet)

Qáyinene – erli-zayıplılardıń anaları. Ene. Búgingi kúni «qáyin ene» mánisin ańlatatuǵın ene ataması dáslep «anna» mánisin bildirgen. Mısallar: Ata-enesin saǵınıp, Alpamıs qapa bolıp edi. (Alpamıs).

Házirgi waqıtta ene atamasın tikkeley atamay, onıń ornına apa ataması menen qollanıw qaraqalpaq sóylew tilinde dástúrge aynalǵan. Degen menen, ayırım shańaraqlarda rus tiliniń tásiiri arqalı jas kelinshekler enesine *mama* dep qollanılıwı kóbeyip barmaqta. Tilimizde qalıplesken qádelerge baylanıslı *ene* atamasın qollanıw biziń xalqımızdıń úrp-ádet dástúrlerine ılayıq milliyligimizdi anıqlaydı.

Qáyinbiyke – erli-zayıplılardıń qız apaları. Mısalı,

Qáyinbiyke ataması awızeki sóylew tilinde *qáyin apa* ataması menen teńdey sinonim mánisinde jumsala beredi.

Naqıl – maqallarda *qayin ene, qayin apa* atamalarınń qollanılıwı:

Ata dańqı menen ul ósedı,

Ene dańqı menen qız ósedı.

Aytıslarda *qayın ene, qayın apa* atamalarınń qollanılıwı:

Qáyın eneńniń esigi

Qurǵaq esik háwjar,

Kirgeninde shashındı,

Jular esik háwjar. (50-bet)

Dástanlarda *qayın ene, qayın apa* atamalarınń qollanılıwı:

Jesir bolǵan enemniń

Aq serkeni jeteklep,

Men aldına barayın. (Alpamıs 182-bet)

Enesine bildirmey, xannıń otırǵan jayına qaray bala juwırıp jóney berdi.
(Edige 33-bet)

Biykesh – kúyewiniń tuwısqan yamasa urıwlas qarındasları. Jınıslıq máni bildiriwshi tabu sózler tilimizde kóplep ushırasadı.

Sonday-aq, kelinshek kúyewiniń qarındasların, yaǵnıy biykeshlerin *sulıw, ortanslı, kishkene qız, appaq qız, ayqız, botakóz, qarakóz, aqqız* hám t.b. dep atap, olardıń atın aytpaydı. Bul qaraqalpaq xalqınıń ayrıqsha ózgeshelikleriniń biri.

Jumbaqlarda *biykesh* atamasınıń qollanılıwı:

Qızıl jıńǵıl ishinde,

Qızday biykesh,

Moynı, basın taraǵan

Muzday biykesh

(Qırǵawıl 24-bet)

Aytıslarda *biykesh* atamasınıń qollanılıwı:

Sinlim deyip jılay berme qarındasım,

Sinlim ushın *biykeshiń* onda bolar yar-yar

(62-bet)

Erteklerde *biykesh* atamalarınń qollanılıwı:

Úyde *biykesh* bar, erteń ketedi, búgin bólek bola ġoyıń, - dedi *jeńgeleri*.
(252-bet).

Qudağay – kúyew menen kelin tárepiniń úlken jastağı hayal adamlarına – anaları, kempir apaları yamasa aǵayın hayallarına qarata ayılğan atama. Mısalı:

Qudasha – kelin hám kúyewdiń tárepleriniń kelin jasatağı hayal jınısına-qarındası, sińlilerine qarata ayılatuǵın atama. Mısalı: Biziń zaman kemtarshılıq zaman ba? Jón bermestey *qudashalar* aman ba? (QQ.x.d.).

Naqıl – maqallarda *qudağay*, *qudasha* atamalarınıń qollanılıwı:

Kelip edik dáwirlep,
Biyik penen háwirlep,
Qudağayımız qurısın,
Qaytarmadı táwirlep (163-bet)

Jumbaqlarda *qudağay*, *qudasha* atamalarınıń qollanılıwı:

Aytaman men bir jumbaq *qudashama*
Esitpes ol jumbaqtı unamasa
Óziniń súyegi joq denesinde
Sırtında bar buwını on-on ese (Esek qurt)

Apańa ayt *qudasha*, muńlı keter yar-yar,
Kúyewi de jaqsı adam, kúlip keter yar-yar,
Ata menen *enesin* qádirlese yar-yar,
Baxıt qonıp basına súrip óter yar-yar (66-bet)

Abısın. Tuwısqan yamasa bir urıwdağı adamlardıń hayalları bir-birine *abısın* boladı.

Qaraqalpaq ádebiy tilindegi *abısın* ataması ornına geyde awızeki sóyleya tilinde sheshe ataması qollanıladı.

Naqıl-maqallarda *abısın*, *sheshe* atamalarınıń qollanılıwı:

Shesheli jetim basında,

Taraq penen qol oynar,
Sheshesiz jetim basında,
Sirke menen biyt oynar. (45-bet)

Aytıslarda *sheshe*, *abısın* atamalarınıń qollanılıwı:

Háwjar aytsam ketedi arqam qozıp háwjar,
Ónsheń jipek iyirdim, júndey sozıp háwjar,
Xosh áliyar Aman bol, atalarım háwjar,
Alıp kelgen bazardan keselerim háwjar,
Kese menen shay ishken *sheshelerim* háwjar. (67-bet)

Dástanlarda *sheshe*, *abısın* atamalarınıń qollanılıwı:

- Balam, onda *atasın* qalada, *balasın* dalada bozlatıp qoyǵansha bir-birine qossań bolmay ma?, -dedi kempir. Kelinshek betine tiklep qaradı.

- Há mama, bul *jigitte* ata-ana aǵayın tuwǵan – tuwısqan, bizlerde *abısın-ájin*, *qaynaǵa-qáyın* bar ma eken mama? – dedi kelinshek. (382-bet)

Kelin sózi tuwısqanlıq atama sıpatında nekeden keyin payda bolǵan bolıp, qelin ataması qaraqalpaq tilinde «balasınıń yamasa inisiniń hayalına», sonday-aq aǵayın-tuwısqanlarınıń ózinen kishileriniń hayallarına aytıladı. Házirgi túrkiy tillerde de kelin sózi ata-ana hám olardıń tuwısqanları tárepinen balasınıń, basqa tuwısqanlarınıń hayalların sıpatlawshı atama sıpatında qollanıladı.

Mısalı:

Kelin atamasınıń genezesi barlıq túrkiy tillerde *keliw*, *kelmek*, *kelmak*, *kelmek* feyili tiykarında *kel* (qaraqalpaq, qazaq), *gel* (túrkmen) feyiline atlıq jasawshı *-in*, *-un* affiksleriniń qosılıwınan kelip shıqqan.¹ Bul onıń fonetikalıq dúzilisinen anıq bilinip tur.

Qaraqalpaq, ózbek hám uyǵır tillerinde *kelin* ataması *bala* sózi menen birigip, *kelin bala* sózi payda boladı. Ol kelin atamasınıń sinonimiya bolıwı menen birge emotsionallıq máni reńkin qosadı.

¹ Покровская Л.А. Көрсетилген мийнети. Б. 64.

Túrkiy tillerde *kelin* ataması *qız* sózi menen birigip qız-kelinshekler túrindegi qospa sóz payda etedi. Sonday-aq qaraqalpaq ádebiy tilinde *kelin* sózi menen aqlıq sózi birigip *aqlıq kelin* ataması dóreledi.

Kelinshek sózi qaraqalpaq tilinde eki mánide qollanıladı: 1) «jańa túsken kelin», 2) hayalı. Mısalı:

Túrkiy tillerdiń kópshiliginde –*shek*, *chek*, –*shaq*, –*chak* affiksleri *kelin* atamasına qosılıp, «erkeletiw, kishireytiw» mánilerin bildiredi. Mısalı: Men *kelinshek* etip úyiniń oń jaǵına kirgizeseń (Máspatsha).

Naqıl – maqallarda *kelin*, *kelinshek* atamalarınıń qollanılıwı:

Shay-qantı bar jigitke,
Qız-kelinshek úymeleydi,
Shay-qantı joq jigitke,
Qara shıbın úymeleydi. (170-bet)

Kelin shekesinen qaqtı
İshindegisi aqtı
(Elgezer 17-bet)

Ot shıǵıp tóbesinen neǵıp otır
Awzınan jıynaǵanı aǵıp otır
Qolında ashırqaǵan birew menen
Tamızbay bir *kelinshek* qaǵıp otır
(Samovar 25-bet)

Aytıslarda *kelin*, *kelinshek* atamalarınıń qollanılıwı:

Aylandı qarańǵıǵa búgin kúnim,
Úzile jazlap qaldı meniń belim
Qız-kelinshek gúl jaynań qız kiyinip
Abadan bolar jáne baysın elin háwjar.
(56-bet)

Xalıqlarında qosıqlarında *kelin, kelinshek* atamalarının qollanılıwı:

Sendey qızlar *balağa*,
Ana bolar *kelinshek*,
Haywanattıń birisi
Arqar bolar *kelinshek*,
Kúnnen-kúnge qumarıń,
Tarqar bolar *kelinshek* (57-bet)

Erteklerde *kelin, kelinshek* atamalarının qollanılıwı:

Aydarha jol bermeydi. «Tórt balam, tórt *kelinimdi* bereyin jol ber», -deydi.
(21-bet)

Dástanlarda *kelin, kelinshek* atamalarının qollanılıwı:

«Edigedey bolmańız, *kelinińizdi* almańız, xalıqqa shermende bolmańız», -deydi, -esitip onı Nuratdin qap-kara boldı juzleri, jer kórmedi kózleri, ónmenińnen ótedi padashınıń aytqan sózleri. (368-bet)

Kishe. Qaraqalpaq tilinde *kishe* ataması «ájaǵasınıń hayalı» degendi, geyde tuwǵan anasın bildiredi. Bul sóz sonday-aq húrmet retinde ruwlas, awıllas, basqa biytanı hayallarǵa da qollanıladı.

Kishe atamasın tuwǵan anasına qollanılıwı ayrıqsha Shımbay rayonında kóbirek ushırasadı. Mısalı: Xalqımızdın úrp-ádet dástúrlerine ılayık biytanı hayallardı *kishe* dep shaqırıw húrmet-izzetti ańlatadı. *Kishe* sózi etimologiyalıq jaqtan kishi sózi menen baylanıslı.

Jeńge - ájaǵasınıń hayalı, dayısınıń hayalı, ulıwma jası úlken aǵayınlarınıń hayalları. Qaraqalpaqlarda jaqın bolsın – bolmasın ózinen úlken adamnıń hayalın *jeńge* dep atay beredi. Mısalı:

Naqıl-maqallarda *jeńge* atamasınıń qollanılıwı:

Jeńgesi maqtaǵan qızdı alma,
Aǵası maqtaǵan qızdı al.

Jumbaqlarda *jeńge* atamasınıń qollanılıwı:

Kók kóylekli *jeńgey*

Gúlpeń-gúlpeń etedi (Ottıń shalqıp janıwı 19-bet)

Aytıslarda *jeńge* atamasınıń qollanıwı:

Bárekella *jeńgejan* oyınıña

Taqqań tumar jarasar moyınıña

Tartıp sóyle tilińdi ádep,

Sebep penen toyıña kele qaldım

Búgin meni alagór háwjar. (48-bet)

Dástanlarda *jeńge* atamasınıń qollanıwı:

«Aǵamnıń ornına patshalıq gáwran súreyin, eldi jıynap qırıq kún toy berip, aq nekesin qıydırıp, sháriyatqa isin sıydırıp, *jeńgemdi* ózim alaman», -degen Ultanǵa bir qıyal payda boldı. (Alpamıs 172-bet)

Sonda qızdıń *jeńgesi*,

Buǵan qarap sóyleydi,

Biymezgil yarım aqshamda,

Ne qılıp júrsiz bul manda. (Qırıq qız 51-bet)

Jeńge sóziniń joqarıdaǵı mánisi menen birge jańa turmıs qurmaqshı bolıp júrgen jigit penen qızdıń arasına túsip, olardı bir-biri menen ushırastırıp júretuǵın hayalǵa da (geyde erkek adamǵa da) qarata ayıladı. Túrkiy tillerdegi etnografiyalıq nızam tiykarında *jeńge*, yaǵnıy qız hám jigittiń tuwısqanları tárepinen tayınlanǵan hayallar (*jeńgeleri*) belgili bir waqıtqa shekem taza kelin hám kúyewdıń xızmetshileri sıpatında olarǵa ózleriniń keńeslerin berip turadı. Ózinen jası úlken basqa hayalǵa da *jeńge* yamasa *jeńgey* sózleri qollanıladı.

Demek, *jeńge* ataması túrkiy tilleri ushın ortaқ, birdey mánide jumsaladı. Usı atamanıń sinonimii retinde qaraqalpaq ádebiy tilinde kishe ataması qollanıladı. Biraq, dialektlik ózgesheliklerge baylanıslı tuwǵan anasına da kishe atamasın qollanıw dástúrge aylanǵan. Aǵayınli adamlardıń úlkeniniń hayalı. Awıllas, ruwlas adamlardıń jası kishi ul-kızları da aǵa esaplanatuǵın úlkenlerdiń hayalı.

Qaraqalpaqlardıń dásturinde jaqın bolsın-bolmasın ózinen jası úlken adamnıń hayalın jeńge dep ataw dásturi bar.

Kempir. Ádette bul sóz hayal adamnıń qartayǵan gezindegi ataması mánisinde qollanıladı hám garrı sózine antonim boladı. Sonıń menen birge bul sóz tuwısqanlıq atama sıpatında qaraqalpaq sóylew tilinde «*hayalı*» mánisinde qollanıladı. Mısalı:

Naqıl-maqallarda *kempir* atamasınıń qollanılıwı:

Anası ólgen jetimge,
Qayıp ana tabılmas
Kempir apası ólgen jetimge
Anası bolar bawırlas.

ǵarǵa ǵarqıldap ǵaz bolmas,
Kempir sınıqıldap qız bolmas. (165-bet)

Aytıslarda *kempir* atamasınıń qollanılıwı:

Jerine qaray jılanı,
Tawına qaray qulanı,
ǵarǵa ǵarqıldap ǵaz bolmas,
Kempir sınısıp qız bolmas. (149-bet)

Xalıq qosıqlarında *kempir* atamasınıń qollanılıwı:

Sharıq aytadı qulaǵımız qayrıldı
Sharıq iyrip biraz *kempir* mayrıldı,
Shıday almay *kempir* baydan ayrıldı,
Kel qara kóz zaman bizge aylandı. (25-bet)

Erteklerde *kempir* atamasınıń qollanılıwı:

Jartıbas óldim azarda, *kempirdi* jıǵıp «meniń eki aǵamdı tap, izi usı baǵqa kelip joq boldı», -dep *kempirdi* aldına salıp, úyine alıp keledi. (16-bet)

Dástanlarda *kempir* atamasınn qollanılıwı:

Kempir, sen hesh gáptıń mánisin bilmeyseń. Shashıń uzın aqılıń qısqa qatınsań, hár jurtqa kelgende patshasınan juwaplı otırmasań, urısı kóp, birewi malımızdı talar, bir neshesi úyimizdi tonar, bir neshesi balamızǵa zorlıq qılar. (Alpamıs 16-bet)

Sóytip, qayǵı hásiret penen altı jıl ótip, jetilenshi jılda Edigeniń dáwirinde bir kempirdiń úsh balası bar edi, úshewi de belgili ǵana shor edi. (Edige 289-bet)

Baja – apalı-sińlilerdiń yamasa úrıwı birdey hayallardıń kúyewleri birin biri usılay ataydı. Ayırım túrkiy tillerde baja sózi tek er adamlarǵa ǵana emes, al hayallarǵa baylanıslı da qollanıladı. Baja sózi qaraqalpaq tilinde «apalı-sinlili tuwısqan yamasa urıwlas qızlardıń kúyewleri», sonday-aq bir urıwdaǵı qızlarǵa úylengen jigitler bir-birine baja boladı. Mısalı:

Erteklerde *baja* atamasınıń qollanılwı:

Bala da eki bajasın kórsetedi. Oǵan patsha ashıwlanıp, «ol meniń kúyew balam, bir neshe jıllardan beri bar, jalańdı qoy» - dep jazalamaqshı boladı. (191-bet)

Baja (qaraqalpaq, qazaq, qırǵız), baja (ózbek), baja (túrkmen) formalarında qalıplesken bolıp, fonetikalıq ózgesheliklerin esapqa almaǵanda tiykarınan, birdey mániler de qollanıladı. Baja ataması qaraqalpaq tilinde, boja ataması ózbek, uyǵır tillerinde ulıwma dialektlik sóz bolıp ta esaplanadı.

Baja atamasınıń leksika-semantikalıq ózgesheliklerine baylanıslı anıq pikirler joq, tek E.V.Sevortyan baja atamasınıń payda bolıwı sońǵı dáwirlerge tiyisli,¹ – dep, L.A.Pokrovskayanıń baja-egasi, apa hám baja atamalarınıń túbirleri «hayal» degen pikirine qosıladı. L.A.Pokrovskaya baja atamasınıń eki túbirge ba- «úlken» hám asha túrin alıp, apa-sińlilerdin tuwısqanlıǵın ańlatıw ushın baja atamasınıń «kata aka», bir-birine «aka» mánisin de ańlatqan,² –dep esaplaydı. Usı

¹ Севортян Э.В. Көрсетілген мийнети. –С.56.

² Покровская Л.А. Көрсетілген мийнети. –С.48.

kóz-qaraslar tiykarında, apalı-sińlilerdiń erleri analogiya jolı menen «baja» bir-birine aǵa-ini bolǵan dep qarawǵa boladı.

Demek, baja ataması «apalı-sińlilerdiń erleri bir-birine aǵa-ini» mánisin ańlatqan.

Qatın sózi túrkiy tillerde nekeden keyin payda bolǵan atama sıpatında, mánisi boyınsha er sóziniń antonimii bolıp, «*qatın*» mánisinde shańaraқтаǵı er adamnıń ómirlik joldası túsiniledi. Sonday-aq, usı mánide *zayıp*, *jubay* sózleri de qatar qollanıladı. *Qatın* sózi eski túrkiy jazba esteliklerinde «*qatun*», «*hayal*», *qatun* kisi (hayal adam) xatun túrinde ushırasqan. Bul atama leksikalıq mánisi jaǵınan ayırım fonetikalıq ózgesheliklerdi esapqa almaǵanda kópshilik túrkiy tillerde birdey mánide qollanıladı.

Qatın hám *hayal* atamaları ekewi de birdey mánide, yaǵnıy «ertektiń hayalı» mánisinde jumpsalsa, kempir atamasınıń usı mánisti tolıqtırıp, jas ózgesheliklerine baylanıslı qartayǵan hayal adamlarǵa ham sóylewshi óziniń hayalına erkekletiw mánilerinde kempir atamasında qollanıladı. Awızeki sóylew tilinde sinonimlik sınırları «shabazım», «zayıbım», «biziń úydegi» usaǵan mánilik reńklerden qollanıw jaǵdayları da ushırasadı. Joqarıda keltirilgen mısallarda *hayal*, *qatın* atamaları stillik qollanıwına qaray hár qıylı mánilerdi ańlatadı. Hayal sózi sıpayılıq, qatın sózi turpayılıq, shabazım hám zayıbım sózleri erkeletiw hám kórkemlik, emotsionallıq mánilerde qollanıladı. Sonday-aq, awızeki tilde qatın-qalash atamasınıń juplasıp keliw jaǵdayı da ushırasadı.

Ilimiy ádebiyatlarda *qatın* ataması erte dáwirlerde payda bolǵan qospa sóz dep, qar hám sóz jasawshı *-in*, *ın*, *-un* affiksleri arqalı jasalǵan. V.V.Radlovtnıń, tuva, xaqas hám shor tillerinde qat lekseması óz aldına sóz bolıp «*qatın*» mánisin ańlatqan, - degen pikirine L.A.Pokrovskaya tiykarlanıp, (*qat*) «*hayal*» mánisin ańlatadı, - degen juwmaqqa keledi.

Naqıl-maqallarda *qatın*, *hayal*, *shabaz*, *zayıp* atamalarınıń qollanılwı:

Shapan alma astar al, *qatın* alma qostar al. (10-bet)

Bala – *erli-zayıptıń* dánekeri. (25-bet)

Jumbaqlarda *qatın, hayal, shabaz, zayıp* **atamalarınń qollanılwı:**

- Bizden bir shımshıq qashtı
- Neshik?
- Qırıq qulaǵı qırıq jerinen tesik
- Neshe ulı bar, neshe qızı bar?
- Úsh ulı bar, eki qızı bar, *erli-zayıp* ekewi.

Xalıq qosıqlarında *qatın, hayal, shabaz, zayıp* **atamalarınń qollanılwı:**

Kostyumine sádep taqqan,
Qatınına qasın qaqqan,
Maqset degen qaynaǵań,
Oǵan berin bir sálem. (61-bet)

Erteklerde *qatın, hayal, shabaz, zayıp* **atamalarınń qollanılwı:**

Hayalı ǵarrısınıń ákelip bergen almaların jep aldı.
ǵarrınıń hayalı ayı-kúni tolı pul tuwdı.

Qarındasınıń kúyewi bunı da jayǵa aparıp, *qatınına* qospaqshı boladı.
(100-bet)

Shabazım, meniń aytkanıma endi isengen shıǵarsań, birenden ilgeri, birenden keyin adam boldıq, endi sen usı uwayımıńdı qoy, -dedi. (341-bet).

Atı shıqqan arıwlardan,
Saylap aldı *qatın*.

Qáhárinen ılay suw tındı,
Alpıs jasqa tolǵanda,
Baydın kishi *hayalı*,
Tań qalǵanday bir qız tuwdı. (Qırıq kız 19-bet)

Demek, tuwısqanlıq atamalarǵa baylanısı bolmaǵan qat sózi túrkiy tilleri materialları tiykarında fonetikalıq ózgenislerge ushırap «hayal» hám «qatın» mánisin ańlatqan. *Zayıp* – *hayalı* sóziniń sinonim. Mısalı:

Jigit - bul da hayalı mánisinde jumsalatuǵın sóz.

Inji dodaq asılıptı moynına,
Juptı bolǵan sıra qanbas oynına.

Gúlayım bolǵaysań sáwerlik *yarım*,
Jolında talandı ashiya barım. (19-bet)
Nashar dep ssorı qaynaǵan,
Nan bergendi qast etip,
Kóp jamanlıq oylaǵan. (38-bet)

Kózinde jası sel edi,
Qáwendersiz qostarsız,
Laqabın sorasań Noǵaylı,
Posıp júrgen el edi. (111-bet)

Kelin sózi tuwısqanlıq atama sıpatında nekeden keyin payda bolǵan bolıp, kelin (qaraqalpaq), kelin (qazaq), kelin (ózbek), gelin (túrkmen) sıyaqlı fonetikalıq variantlarda qáliplesken. Kelin ataması qaraqalpaq tilinde «balasınıń yamasa inisiniń hayalına», sonday-aq aǵayın-tuwısqanlarınıń ózinen kishileriniń hayallarına aytıladı. Házirgi túrkiy tillerde de kelin sózi ata-ana hám olardıń tuwısqanları tárepinen balasınıń, basqa tuwısqanlarınıń hayalların sıpatlawshı atama sıpatında qollanıladı. Mısalı:

Qaraqalpaq, ózbek hám uyǵır tillerinde kelin ataması bala sózi menen birigip, kelin bala sózi payda boladı. Ol kelin atamasınıń sinonimi bolıwı menen birge emotsionallıq máni reńkin qosadı.

Túrkiy tillerde kelin ataması qız sózi menen birigip qız-kelinshek túrindegi qospa sóz payda etedi.

Sonday-aq qaraqalpaq ádebiy tilinde kelin sózi menen aqlıq sózi birigip aqlıq kelin ataması dóreledi.

Kelinshek sózi qaraqalpaq tilinde eki mánide qollanıladı: 1) «jańa túsken kelin», 2) hayalı.

Túrkiy tillerdiń kópshiliginde - *-shek, -chek, -shaq, -chak* affiksleri kelin atamasına qosılıp, «erkeletiw, kishireytiw» mánilerin bildiredi. Mısalı: Men *kelinshek* etip úyiniń oń jaǵına kirgizeseń (Máspatsha).

Báybishe, toqal, jesir, tul. Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında gónergen sózler toparı ushırasadı. Olar arasında *malay – shorı, qul – kániz* usaǵan tariyxıy sózlerdi ushıratamız. Álbette bul sózler leksikalıq mánisi boyınsha jınıslıq máni ańlatıp keledi.

Naqıl-maqallarda *báybishe, toqal, tul* atamalarınıń qollanılwı:

Báybisheniń asın toqal qızǵanadı. (20-bet)

Jumbaqlarda *báybishe, toqal, tul* atamalarınıń qollanılwı:

Sharháwizdiń basında

Báybishe kerbaz otırar

(Qurbaqa)

Aytıslarda *báybishe, toqal, tul* atamalarınıń qollanılwı:

Tamǵa tayaq súyedim

Bes-besten sır-sırlap,

Báybisheni bayǵa úyrettim,

Hiyle menen tur-turlap. (114-bet)

Xalıq qosıqlarında *báybishe, toqal, tul* atamalarınıń qollanılwı:

Hawada eki qoshqar dúgisedi,

Bay menen *báybishesi* keńesedi,

Bay aǵa qoshqar bersek neter deydi,

Báybishe oramal aq jeter deydi. (77-bet)

Neke boyınsha tuwısqanlıq atamaldıń ishinde ayrıqsha bir ózgeshelik qaraqalpaq xalkınıń milliy úrp-ádet hám dástúrlerin ańlatatuǵın er hám hayal adamlarǵa baylanıslı atamaldıń ishinde *qáyın, qáynaǵa, biykesherine* at qoyıp atawı (shaqırıwı) folklorlıq shıǵarmalardıń hesh birinde qollanılmaydı, kerisinshe túrkiy xalıqlar ortasında feodalizm dáwirindegi kóp qatın alıwshılıq dástúri XIX ásirdiń aqırlarına shekem dawam etip, házirgi waqıtta bul dástúr joq bolsa da, sol dáwirlerden túrkiy xalıqlar arasında tómendegi sózler saqlanıp qalǵanlıǵı málim.

Bulardan: *Báybishe, toqal, jesir, tul.*

Juwmaq

Qaraqalpaq tilindegi tuwısqanlıq atamaların qanı boyınsha tuwısqanlıq atamalar hám neke boyınsha tuyısqanlıq atamalar de peki toparǵa bólip qaraw maqsetke muwapıq. Bul eki topar barlıq tuwısqanlıq atamalardı óz ishine qamtıy aladı. Folklorlıq shıǵarmalarda birimlep tlaıqlap shıqqanımızda kóbirek qanı boyınsha tuwısqanlıq atamaların qollanǵanlıǵın anıqlaymız. Folklorlıq shıǵarmalarda qollanılǵan tuwısqanlıq atamaların sanı tómendegishe:

Naqıl-maqallarda 39 tuwısqanlıq atama

Aytıslarda 33 tuwısqanlıq atama

Erteklerde 34 tuwısqanlıq atama

Xalıq qosıqlarında 24 tuwısqanlıq atama

Alpamıs dástanında 25 tuwısqanlıq atama

Edige dástanında 24 tuwısqanlıq atama

Qırıq qız dástanında 15 tuwısqanlıq atama

- Qaraqalpaq tilinde tuwısqanlıqtı bildiriwshi atamalar burınnan qollanılıp kiyatırǵan, milliy ózgesheliklerdi kórsetiwshi atamalar bolǵanlıqtan, folklorlıq shıǵarmalarda belgilengen qádelerge baylanıslı qatań ádebiy tilde saqlanıp jumsalǵan.

- Folklorlıq shıǵarmalarda tuwısqanlıq atamaların arasında arab, parsı tillerden kirgen sózlerde ushırasadı. Ákesi, perzent, zayıp t.b.

- Rus tilinen kirgen atamalar menen almasıp qollanıluwı da dástanlarda mama ataması kempir apa mánisinde. Házirgi qaraqalpaq tilinde mama ataması anna, qáyın ene mánisinde keńnen jumsalmaqta. Shańaraqtan baslap milliy dástúrlerimizge sadıq halda balalarǵa milliy tuwısqanlıq atamalar menen atawdı úyretkenimiz maqul boladı.

- Tuwısqanlıq atamaların ayırımlarınıń leksika semantikalıq mánisi burınǵı mánisine qaraǵanda keyin ala bir qansha keńeygeni menen de sıpatlanadı.

Paydalanılğan ádebiyatlar

1. Karimov I.A. Tariyxiy xotirasiz kelajak ywq. – Toshkent: Sharq, 1998.
2. Arazkuliev S. Garagalpakistan turkmen gepleshiklerinde garindashlik terminleri. – Ashgabat: İlim, 1987.
3. Begjanov T. Qaraqalpaq tili dialektologiyasınıń máselelerinen. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1971.
4. Dospanov O. Qaraqalpaq tili qubla dialektiniń leksikası. –Nókis, 1977.
5. Dáwletmuratova Z. Qaraqalpaq tilinde tuwısqanlıq atamalar Avto referat dis... kand.fil.nauk. –Nukus, 2010.
6. Ismaylov I.A. Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari. – Toshkent, 1966.
7. «Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalları».IV tom. –Nókis, 1978.
8. «Aytıs» XI tom. Nókis, 1982, XII tom. –Nókis, 1983.
9. «Qaraqalpaq xalıq jumbaqları». III tom. –Nókis, 1978.
10. «Qaraqalpaq xalıq qosıqları». IV tom. -Nókis, 1978.
11. «Qaraqalpaq xalıq ertekleri». I, II tom. –Nókis, 1977.
12. Qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige». –Nókis, 1990.
13. Qaraqalpaq xalıq dástanı «Alpamıs». –Nókis, VII tom. –Nókis, 1981.
14. Qaraqalpaq xalıq dástanı «Qırıq qız». VI tom. –Nókis, 1993.
15. Pokrovskaya L.A. Terminı rodstva v tyurkskix yazıkax. // İstoricheskoe razvitie leksiki tyurkskix yazıkov. –M., 1961.
16. Sevortyan E.V. Etimologicheskiy slovar tyurkskix yazıkov. –M.: Nauka, 1974; 1978; 1980.
17. Yusupov X.G. Temini rodstva v bashkirskom yazıke. // Voprosı bashkirskoy filologii. –M., 1959. S.123-135.
18. Ońǵarbekova L.J. Qazaq sóylenisterindegi tuwıstıq atawlar: Filol. ǵılım. Kand.dis...avtoref. –Almatı, 1999.

Qosımsha-1

1-keste

Tuwisqanlıq atamaların folklorlıq shıǵarmalarda qollanıw ózgesheligi

№	Naqıl- maqallarda 39 atama	Jumbaqlarda 20 atama	Aytıslarda 33 atama	Erteklerde 34 atama	Xalıq qosıqlarında 24 atama
1	ana, apa	-	ana, apa	ene, sheshe	ana
2	abısın-ájin	-	abısın-ájin	abısın-ájin	-
3	ata	ata	ata	ata	ata
4	apa	apa	apa	apa	apa
5	aqlıq	-	-	-	-
6	aǵa	-	aǵa	aǵa	aǵa
7	aǵayın	-	aǵayın	aǵayın	aǵayın
8	abısın	abısın	abısın	abısın	-
9	áke	áke	áke	áke	áke
10	áje	kempir apa	kempir apa	mama kempir	mama
11	bala	bala	bola	bala	bala
12	baba	baba	baba	-	baba
13	bóle	-	bóle	bóle	-
14	baja	-	baja	baja	baja
15	baldız	-	baldız	-	-
16	biykesh	biykesh	biykesh	biykesh	biykesh
17	ǵarrı	-	ǵarrı	ǵarrı	ǵarrı
18	dayı	dayı	dayı	dayı	dayı
19	jeńge	jeńge	jeńge	jeńge	jeńge
20	jesir	-	jesir	jesir	jesir
21	jezde	jezde	jezde	-	jezde

22		-	-	jubay	-
23	zayıp	-	-	zayıp	-
24	kempir apa	apa	kempir	mama kempir	kempir apa
25	kúyew	kúyew	kúyew	kúyew	kúyew
26	kúyew bala	-	kúyew bala	kúyew bala	kúyew bala
27	kelin	kelin, kelinshek	kelin	kelin	kelin
28		kishe	kishe	-	kishe
29		kindik sheshe	-	kindik sheshe	-
30	qatın	-	qatın	qatın	-
31	qayın ene	-	qayın ene	qayın ene	qayın ene
32	qáyın ata	-	qáyın ata	qáyın ata	qáyın ata
33	qáyın ağa	-	qáyın ağa	qáyın ağa	qáyın ağa
34	qarındas	qarındas	qarındas	qarındas	qarındas
35	quda	-	quda	quda	quda
36	bayı	-	qudasha	-	qudasha
37	jubayı	-	-	-	-
38	qostarı	-	-	-	qostarı
39	ğarrı	-	-	ğarrı	-

Qosımsha-2

2-keste

Qanı boyınsha tuwısqanlıq atamalar

Xojalıq baslıǵı ata-ana	
ákeniń ájaǵaları <i>ata (inisi) aǵa, ájaǵa</i>	apa-qarındasları <i>apa, ájapa</i>
tuńǵısh balası <i>ájaǵa</i>	tuńǵısh qızı <i>ájapa</i>
keyingi balları tuńǵısh <i>balaǵa-ini, úke, qarındas</i>	úlken qızı ushın kishken qızları – <i>sinlisi, úkeleri</i>

Ata-ana		
Ata-ananıń balaları <i>ul, qız</i> Ul qızdıń balaları <i>aqlıq, shawlıq, quwlıq</i>	Ananıń tuwısqan ruwlas aǵa-inileri <i>dayı</i> Dayınıń hayalları <i>dayı</i> <i>apa (kishe)</i>	Tuwısqan qızlardıń balaları <i>jiyen</i> Tuwısqan qızlardıń balaları bir-birine <i>bóle</i>

Neke boyınsha tuwısqanlıq atamalar

Hayal adamlarğa baylanışlı tuwısqanlıq atamalar	
Ul balalarınıń hayalı <i>kelin, kelinshek</i>	Kúyewiniń anası <i>Ene (qáyın ene)</i>
Kelinniń anası <i>qudaǵay</i>	Qızları – <i>úlken apa, ájapa (qáyınapa),</i> kishkeneleri - <i>biykesh</i>
Kelinniń apa-sińlileri <i>qudasha</i>	Qaynaǵasınıń hayalın <i>abısın (sheshe)</i>

Er adamlarğa baylanışlı tuwısqanlıq atamalar	
Kelinniń ákesi - <i>quda</i> Kelinniń inileri – <i>quda bala</i>	Hayaldıń ómirlik joldası - <i>kúyew</i> Qızdın jası úlkenlerine - <i>kúyew bala</i>
Kúyewiniń ákesi <i>ata (qáyın ata)</i> Kúyewiniń jası úlkeni – <i>qáyınaǵa</i> Jas kishileri – <i>qáyını (mırzaǵa, ortanshı, kishkene)</i>	Apalı-sińlilerdiń kúyewleri - <i>baja</i>